

UN SCLAV ÎN SERVICIUL VAMAL DIN DACIA

Principală deficiență a istoriografiei românești privind trecutul antic al țării noastre a fost, până în ultimii ani, faptul că ea nu a cunoscut ori nu și-a însușit principiul de bază în cercetarea științifică, adică de a fi « istoria dezvoltării sociale, ... istoria a înșiși producătorilor de bunuri materiale, istoria masselor celor ce muncesc, care sunt forțele fundamentale ale procesului de producție și care produc bunurile materiale necesare existenței societății.

« Prin urmare, știința istoriei, dacă vrea să fie o adevărată știință, ... trebuie, înainte de toate să se ocupe cu istoria producătorilor de bunuri materiale, cu istoria masselor celor ce muncesc, cu istoria popoarelor »¹. Este știut că perioada stăpânirii romane în Dacia a fost studiată (adesea până în cele mai nesemnificative amănunte accesibile, cunoscute ori presupuse) sub aspectul organizației politice, militare, administrative, religioase, adică în primul rând manifestările păturilor sociale avute și ale aparatului militar-administrativ roman de reprimare, cucerire și exploatare a muncii celor mulți, a sclavilor și a băștinașilor subjugăți, cărora — până în ultima vreme — li s'a acordat foarte puțină atenție în studiul procesului de dezvoltare socială și economică a Daciei. Ignorarea, din partea cercetătorilor noștri, a masselor muncitoare, producătoare de bunuri, era în aparență justificată prin numărul redus de informații documentare asupra sclavilor și a băștinașilor înrobiți; dar puținătatea știrilor este numai relativă, fiind cât se poate de firească și explicabilă în condițiile vieții din societatea sclavagistă: sclavii și băștinașii, deposedați în propria lor țară, numai rar (când isbuteau să se ridice la o situație materială și socială mai bună) aveau puțința de a-și scrie și perpetua numele. Despre ei nu vorbesc decât foarte rar cronicarii și istoricii, ale căror scrieri erau puse în slujba intereselor de clasă ale acelor « beati possidentes » și a aparatului de stat și militar, pregnant și concis definit de Engels « mașina uriașă și complicată, menită să stoarcă pe supuși ».

Asupra sclavajului în Dacia romană lipsesc nu numai studii de ansamblu, dar și cercetările pregătitoare, care să clasifice critic materialul documentar epigrafic ce prezintă multe lacune, nefiind controlat, uneori greșit publicat sau rău interpretat². O cercetare

¹ I. Stalin, Problemele leninismului, Ed. pentru literatură politică, 1952 ed. a III-a, p. 568.

² Prescurtări: « AÉRT » = « Archaeologiai Értesítő » (Budapesta); « C.I.L. » = Corpus Inscriptionum Latinarum (Berlin); ILS = Inscriptiones Latinae selectae, H. Dessau (Berlin, 1892—1916); R.E. = Realencyclopädie des class. Alt. (Pauly-Wissowa, Stuttgart, 1893); « TRÉ » = Történeti és régészeti Értesítő (Timișoara, 1883—1916).

Liste de sclavi și liberti din Dacia, după originea numelui lor și după categoria proprietarilor (impărați, particulari) a dat A. Kerényi, « Dissert. Pannonicae », I, 9 Budapesta, 1941, p. 250—252, 278—279, 284. Articolul lui D. Tudor, « Studii și Cerc. de Istorie Veche », Nr. I, anul I, 1950, p. 205—212, se limitează la teritoriul oltenesc al provinciei romane (este omis un sclav din Drobeta, « C.I.L. », III, 8020 = Gr. Florescu, I monum. fun. romani della Dacia inferiore, București, 1942, p. 35; « Phil[e]t[us] Iul (i) Rufini (servus:); cf. « C.I.L. », III, p. 2404, indice; eventuala identitate între « Hylas vicesimar(ius) » « C.I.L. », III, 13798

integrală a elementelor productive, ale masselor muncitoare și producătoare de bunuri în provincia carpatică, va trebui făcută în baza unei riguroase examinări a materialului documentar și prin interpretarea lui științifică în lumina materialismului istoric, care — considerând sub toate aspectele procesul de viață și muncă — să așeze pe primul plan nu aparatul administrativ-fiscal și militar-represiv, ci factorii de muncă: sclavii și băștinașii împilați și exploatați în carierele de piatră și în mine, în agricultură și în ateliere, la muncile grele și în serviciul gospodăriei (de unde avem, după cum se știe, informații reduse și laconice). Firește, se va ține seamă de elementele servile și libertine pătrunse în aparatul roman de exploatare a provinciei: fiscul, administrația minelor, a domeniilor, a vămilelor etc., care se manifestă mai frecvent în documentele scrise (inscripții) și care pot servi ca bază de documentare și analogie pentru masele despre care izvoarele sunt atât de sgârcite în informații. Paralelă și inseparabil legată de sclavaj este problema foarte importantă a populației autohtone a Daciei oprimată, a cărei viață și luptă împotriva cotropitorilor a format obiectul unor cercetări în țara noastră, la îndemnul dat de istoriografia sovietică¹.

Între mijloacele de exploatare a teritoriilor anexate de Romani, unul din cele mai importante era serviciul vamal (*Portorium*) în care a fost înglobată și Dacia îndată după cucerire. Organizarea și activitatea acestui serviciu în Illyricum sunt destul de puțin și incomplet cunoscute (din cauza sărăciei izvoarelor documentare). În deosebi lipsesc cele privitoare la circulația mărfurilor, la condițiile în care se făcea transportul și a taxelor ce se percepeau la diferitele produse. Este adevărat că în legătură cu organizația vamală din Illyricum și Dacia, s'a discutat și s'a scris destul de mult, existând o bibliografie abundentă²; rezultatele sigure sunt însă foarte modeste, din cauza laconismului și a caracterului fragmentar al știrilor de care dispunem până acum (de natură aproape exclusiv epigrafică), ceea ce a lăsat câmp liber pentru variate ipoteze din partea cercetătorilor (care doreau de obicei să spună ceva nou, cu orice preț), păreri care nu întotdeauna sunt justificate, uneori sunt chiar contrazise de materialul documentar (de exemplu, cum se va vedea, în privința stațiunilor vamale din Dacia).

din Reșca și L. Aeli(us) Hylas (vicesimae) l(ibertus) • C.I.L., III, 7729 din Doștat, fusese relevată de A. Kerényi, op. cit., p. 171—172, Nr. 1997—1998).

Cu privire la Dacia preromană articolul lui D. Berciu, « Studii », III, 2, 1949, p. 113—120, interesant pentru atitudinea principială adoptată, nu pune la contribuție știrile literare care atestă precis și direct existența sclavajului la Geți (Artemidor, Strabo). Pentru stările interne din Dacia preromană, cf. C. Balmuş, « Bul. Ştiinţ. Acad. R.P.R. », Seria: Şt. Ist. Fil. Econ. — Jur., t. II, Nr. 1, 1950, p. 1—11; C. Daicoviciu, « Stud. şi Cerc. Ştiinţifice », Acad. R.P.R., Filiala Cluj, anul I, 1950, fasc. 2, p. 111—126.

¹ D. Berciu, « Stud. şi Cerc. de Istorie Veche », II, anul II, 1951, p. 73—95, 97—135, F. Horovitz, « Stud. şi Cerc. de Istorie Veche », Nr. 2, anul I, 1951, p. 73—95, 97—135, care însă nu utilizează toate știrile din autori, inscripții, reliefe și monete privitoare la prezența, importanța și lupta de rezistență a dacilor din interiorul provinciei și intervenția celor din afară (Dacii « mărginași », liberi) împotriva stăpânirii romane. Aceste informații vor trebui adunate și utilizate integral pentru a spulbera definitiv, dacă mai este nevoie, afirmația pe cât de puerilă și absurdă, pe atât de reacționară, că un popor numeros, străvechi, puternic legat de glia sa ca Geto-Dacii ar fi fost suprimat ori alungat dintre hotarele provinciei Dacia de către cotropitorii romani care l-au îngenunchiat și exploatat timp de 165 de ani.

² Lucrările mai recente asupra acestei teme sunt: A. Dobó, *Publicum portorium Illyrici*, « AÉrt. » 1940, 144—185 (rez. it. 186—194), A római vámokról (Despre vămile romane), « AÉrt. » 1946—1948, p. 208—215, cu bibliografie mai veche și amplă documentare, care adună toate știrile privitoare la vămi în Illyricum, adăugând însă unele date ce nu au o legătură cu problema; vămile din teritoriul oltenesc: D. Tudor, *Oltenia romană*, București, 1942, p. 152—155; monografia de mari proporții a lui S. J. de Laet, *Portorium, Étude sur l'organisation douanière chez les Romains, surtout à l'époque du haut-empire*. Bruges, 1949, p. 510, prezintă problema, în ansamblul ei, dar pentru Dacia aduce puține lucruri noi valabile; articolul lui N. Gostar, « Stud. şi Cerc. de Istorie Veche », Nr. 2, anul II, 1951, p. 165—181 (care nu a putut utiliza monografia lui S. J. de Laet), încearcă să aducă noi elemente în discuție, din care însă nu toate sunt valabile și utile pentru problema atacată.

La puținele știri sigure, mult disecate și discutate de cercetători (uneori confundate cu cele nesigure sau nevalabile), privind vămile Daciei romane, avem de adăugat o nouă informație scoasă din abundentul material epigrafic al provinciei carpatice, care mai cuprinde încă unele date nerelevante și neutilizate până acum, prezentând interes pentru viața economică și pentru realitățile sociale și demografice ale acestei regiuni dela periferia imperiului. Una din puținele inscripții dela Orșova (vechea Dierna, r. Almaș), deși apărută în secolul al XIX-lea și publicată de două ori, nu s'a bucurat de nicio atenție din partea cercetătorilor: o lespede (sau altar) din piatră găsită pe la anul 1896 în Orșova, str. Caransebeșului (azi Decebal), cu prilejul săpării temeliiilor pentru construirea unei case, Nr. 26, care se afla (la 1908) în proprietatea arhitectului J. Svoboda; monumentul epigrafic (cu suprafața scrisă de $0,35 \times 0,40$ m) a fost zidit într'un perete dela intrarea aceleiași case unde pare a se afla și azi¹. A fost publicat împreună cu o altă inscripție funerară fragmentară de S. Mihalik în articolul despre « Antichitățile dela Orșova », cu o lectură ce lăsa impresia că ar fi vorba de un monument funerar². Fără să observe că inscripția nu este inedită, D. Laitin o publică din nou (împreună cu tot materialul dat de S. Mihalik) în 1943³, în formă completă și cu lectura diferită în câteva puncte, datând această « inscripțiune cu litere foarte frumoase, probabil din secolul al II-lea e.n. », încadrare cronologică ce se va dovedi nu numai probabilă, ci absolut sigură, fiind posibilă o datare cu aproximație de câțiva ani. Reproducem textul (pe care nu am avut prilejul de a-l vedea în original) cu întregirile respective după cei doi autori dela Orșova:

<i>Mihalik :</i>	<i>Laitin :</i>
(DIIS) M(ANIBVS)	[I O.] M
BELLINVS	BEL LINVS
T.I.SC.P.P	T.I.SC.P.P
SERQSCR	SERQSCR
V(OTVM) S(OLVIT)	V[OTVM] S[OLVIT]
L(IBENS) M(ERITO)	L[IBENS] M[ERITO]

Ambele copii, a lui S. Mihalik și a lui D. Laitin, sunt corecte, nu se abat dela realitate⁴ și pot fi luate cu toată încrederea ca bază de discuție, necesitând foarte mici retușări spre a obține textul just. Din compararea celor două variante, se poate stabili textul și caracterul adevărat al inscripției, care este evident (cum bine a văzut Laitin), un altar votiv, nu funerar:

[I.O.]M
BELLINVS
T.I.S.C.P.P
SER.QSCR
V S L M

¹ La așezarea romană dela *Dierna* (C. Patsch, R.E., V, 476), peste care se suprapune actuala Orșova, se cunosc numeroase materiale arheologice, din cele mai variate, descoperite mai ales în ultima vreme: B. Milleker, *Délmagyarország régiségleletei* II, 1899, p. 51—53; III, 1909, p. 235—244; descoperirile monetare: I. Berkeszi, « TRÉ », XXIII, 1907, p. 30. În « C.I.L. », III, numai două pietre cu inscripție, 6276—6277; un inel cu inscripție, 1703 a; cărămizi ștampilate: 8064, 13, 8074, 10, 8075, 42; lucerne: 6286, 8076, 20, 21. Numele roman de origine dacică al localității apare în variantele: *Dierna*, *Tsierna*, *Tierna*, *Zerne*.

² S. Mihalik, *Múzeumi és könyvtári értesítő*, Budapest, 1908, v. II, p. 17. Neglijind atent textul inscripției, și alții au considerat-o funerară: G. Finály, « Arch. Anzeiger », 1909; B. Milleker, op. cit., p. 240.

³ D. Laitin, « Anuarul XXIV al gimnasiului mixt din Orșova », 1942—1943, p. 8.

⁴ Observația categorică a lui B. Mitrea, apărută în « Revista istorică română », 1946, v. XVI, p. 308, lipsind fotografiile, nu putem lua ca bază de discuție transcrierea autorului (D. Laitin), nu are altă justificare decât caracterul straniu la prima vedere, aproape cabalistic, al prescurtărilor din rândurile 3—4 ale inscripției orșovene, care a provocat în chip firesc nedumerirea cercetătorilor, dar care este absolut clară, lipsită de echivoc.

Rândurile 1 și 5 au fost deslegate just de D. Laitin ca [*I(ovi)o(plimo)*] *m(aximo)*. sau poate [*S(oli) i(nvicto)*] *M(i)lthrae*? și formula dedicatorie *v(olunt) s(oluit) l(ibens) m(erito)*. Restul a rămas o enigmatică succesiune de litere ce nu păreau să spună nimic la prima vedere. Ipoteza că în rândul 2 s'ar ascunde un epitet al lui Jupiter (Bel? Belhammon?) nu este îndreptățită, aici fiind numele dedicantului (a se vedea mai jos). În rândurile 3—4 sunt o serie de abreviații având un rost precis și analogii depline în materialul epigrafic al regiunilor dunărene. Deslegarea trebuie începută dela grupa SER, de întregit ca *ser(vus)*, după care vine calitatea oficială, funcția sclavului respectiv: QSCR. Prima literă redată de ambii editori ca Q trebuie să fie o lectură (sau incisiune) greșită pentru D (?) sau mai curând O (C inversat, ori un Q incomplet (jumătatea dreaptă), adică semnul de prescurtare a lui *c(ontra)* din cuvântul *c(ontra) scr(iptor)*, redat uneori în forma O («C.I.L.», III, 5123 «OSC»; 4155, 13396, 14062, 15184, 4), > («C.I.L.», III, 5121, 5691, 4716, 4720), sau > («C.I.L.», III, 4024=p. 1746, 12399); cunoscută este chiar și varianta D într-o inscripție dela Kumanovo («Oesterr. Jahreshfte», VI, 1903, Bbl. 39 = VII 1904, Bbl. 3 = N. Vulić, Spomenik, Belgrad, LXXI 1931, p. 86 = LXXV 1933, 48): SER. DSC STAT LAMVD, QVAM VOVERAT DSC STAT VIZI, și probabil cSC în inscripția din «Revue arch.» 1933, I, p. 190 (= II, Nr. 160). Avem deci termenul *contrascriptor* (variantă a lui *contrascriba*) unul din funcționarii subalterni ai întreprinderilor fiind întotdeauna sclav al împăratului ori al unei persoane particulare; era controlorul actelor și socotelilor¹. *Contrascriptor* în serviciul vamal (portorium) făcea controlul gestiunii (ori simpla verificare a calculelor) la oficiul de vamă (statio portorii)². Dedicantul monumentului dela Orșova era un *ser(vus) c(ontra) scriptor*, evident la stațiunea Dierna-Orșova (stationis Tsier, nensis, «C.I.L.» III, 1568), lucru subînțeles pe care nu-l mai amintește inscripția pusă în aceeași localitate.

În rândul 3, sub inițialele T I S C P P se ascunde numele și funcția stăpânului (patronului), anume *T(itus) I(ulius) S(alurninus), c(onductor) p(ublici) p(ortori)*, se înțelege *Illyrici*. Este cunoscutul potentat și bogătaş roman, arendaș al vămilei Illyricului în vremea lui Antoninus Pius, prin anii 146—161 e. n. Din acești ani este, evident, și altarul sclavului contrascriptor dela Orșova, deci din jurul anului 150, confirmând și precizând datarea aproximativă propusă de D. Laitin după forma frumoasă a literelor inscripției. Este remarcabilă scrierea abreviată a numelui prin cele trei inițiale T I S, pentru care cea mai apropiată analogie este CAR CPP («C.I.L.», V, 820), just întregită mai demult de C. Patsch («Röm. Mitt.», VIII, 1893, p. 197): *C.A(nton) R(ufi), c(onductoris) p(ublici) p(ortori)*. Asemenea prescurtare a acelor trei nume este explicabilă în cazul unor personaje bine cunoscute în partea locului, cum era șeful suprem al serviciului vamal T. Iulius Saturninus, ori C. Antonius Rufus³.

Numele dedicantului, servus contrascriptor al lui T. Iulius Saturninus dela stațiunea Dierna, se află în rândul 2 al inscripției: BEL LINVS. Judecând după punctul despărțitor, s'ar părea că este vorba de două nume, cum ar fi *Bel(licus?) Linus*; dar un servus contrascriptor în calitatea sa de sclav nu putea să aibă decât un nume⁴, adică *Bellinus* deoarece punctul despărțitor (de a cărui prezență nu avem niciun motiv să ne îndoim, deși este dat numai în copia lui D. Laitin) la mijlocul cuvântului nu este un lucru neobișnuit

¹ E. De Ruggero, «Dizionario epigraf.», 1910, v. II, p. 1186, cu numeroase exemple.

² A. Dobó, «AÉrt.», 1940, p. 154, De Laet, op. cit., p. 381, 394, 414.

³ Din Dacia se mai poate cita P F S pentru P. Furius Saturninus («C.I.L.», III, 1412 = 7902 = ILS, 7155), leg(atus) augustor. la a. 161. Nu lipsesc exemple pentru oameni de condiție socială mai modestă; din Dacia amintim numai: «C.I.L.», III, 6263 M D P dec(urio) col.; 7780 un A C; 1561 (Băile Herculane) Iunia Cyrrillae — TBA eius (coniux); «Oesterr. Jahresh.», V, 1902, Bbl. 123 = Klio X 1910, 500 P C C.

⁴ Pentru numele sclavilor la Romani: J. Baumgart, Die römischen Sklavennamen, «Disser.», Breslau, 1936; R. Cagnat, Cours d'épigraphie latine, ed. IV, 1914, p. 80-81.

la inscripții¹. Originea numelui *Bellinus* (cognomen) pare echivoca la prima vedere; ea trebuie să fie mai curând italică-romană (purătorul lui însă foarte probabil nu era din Italia, ci originar din rândul vreunei populații provinciale, de unde erau aduși sclavii în epoca imperială). — variantă a lui *Bellienus*, *Billienus*², decât celtică, deși este frecvent în domeniul celtic³.

Inscripția dela Orșova se citește deci: [I(ovi) o(ptimo)] m(aximo) *Bellinus* / T. I(uli) S(aturnini) c(onductoris) p(ublici) v(ortori) / ser(vus) c(ontra) scr(iptor) / v(otum) s(olvi) l(ibens) m(erito).

Este al treilea sclav din serviciul vamal în Dacia⁴ și primul cunoscut în funcția de *contrascriptor* în această provincie; importanta inscripție dela Orșova aduce a doua informație despre stațiunea vamală a Diernei. Prima mențiune o găsim în cunoscuta și mult comentată dedicație lui *Hercules Aug.* («C.I.L.», III, 1568), pusă la Băile Herculane de un sclav al aceluiași «conductor» (T. *Iulius Saturninus*), *Felix*, venit în vilegiatură să-și caute de sănătate. Textul acestei inscripții celebre a fost transmis cu greșeli ce nu au putut fi emendate mulțumitor și care i-au deformat înțelesul în câteva locuri, mai ales în punctele privitoare la vama Diernei și funcția sclavului dedicant. De aceea, câteva observații de amănunt nu sunt de prisos cu acest prilej.

Altarul dedicat de sclavul *Felix* a fost aflat împreună cu altele în anul 1736 la Băile Herculane (raionul Almaș) nu la Mehadia, cum greșit se spune de obicei; fiind publicat mai întâi de *Pascale Garofalo*, (*Caryophilus*), *De thermis Herculaneis, dissertatio epistolaris* (Viena, 1737), după copii primite dela generalul *Andrei Hamilton* și scrise chiar «a peritissimis ac diligentioribus viris», cum spune autorul disertației (p.14—15) care nu a văzut monumentele: *HERCVLI AVG VALER / M / FELIX RVFI SATVRNINI G P P / T P EX PR IV STATIONIS / TSIERNEN IIII ID ANNO XI / BARBATO ET REGVLO COS / EX VOTO POSVIT*. La 1780, afirmând că piatra se afla în biblioteca imperială din Viena, *Griselini* dă o copie diferită, scriind în rândul 3 *T P EXPR L V STATIONIS*, rândul 4 *ID A ANNO XI*⁵. Deși unii autori (*Ackner*, *Fr. Pesty* etc.) pretind că piatra s'ar fi aflat (în vremea lor) la Viena, nu este probabil să fi fost văzută de altcineva decât de acel «anonymus»,

¹ De exemplu: C.I.L., III, 1035 *BVS.SVMARO: 1110 SOLVIT.OVE: 1140 PVL.CHRA: 12574 SA. CRVM: 13396 VICTI.G(alia) etc.*

² W. Schulze, *Zur Geschichte latein. Eigennamen*, 1904, p. 430; Klebs, R.E., II, 252—254; *Thesaurus Linguae Latinae* I, 1815, cu exemple numeroase.

³ A. Holder, *Altceltischer Sprachschatz*, v. I, 390—391; v. III, p. 839, care-l pune în legătură cu zeul *Belenos*.

⁴ *Felix* cu funcție necunoscută dela Orșova-Dierna («C.I.L.», III, 1568) și *Felix vilicus* dela Micia resp. *Pons Augusti* («C.I.L.», III, 7853, n. 34). Despre sclavii din serviciul întregului portorium *Illyrici*: A. Dobó, «AÉrt.», 1940, p.154 și 158—161; 1946—1948, p. 215; S. J. de Laet, op. cit., p.390-414 (lista sclavilor după funcții).

⁵ F. Griselini, *Geschichte des Temesv. Banats*, Viena, 1780, p. 264—265. Varianta lui *Griselini* este reprodușă de J.G. Schwarzott, *Die Hercules-Bäder bei Mehadia*, Viena, 1831, p. 33, care însă citează ca sursă pe *Caryophilus*, scriind *TIERNEN* în loc de *TSIERNEN*. J.F. Neigebaur, *Dacien*, 1851, p. 10, nr. 6; M. J. Ackner-F. Müller, *Die röm. Inschriften in Dacien*, Viena, 1865, Nr. 23 (*TIERNEN*); *Fr. Pesty*, *A szörényi bányás és Szörényvármegye története*, Budapesta, 1878, v. II, p. 311, afirmând (la fel ca *Ackner*) că inscripția se afla la Viena între cele «zidite la intrarea în bibliotecă» (ceea ce cu greu ar putea fi adevărat, căci importanta inscripție nu ar fi rămas neobservată de *Mommsen* ori de alți epigrafiști), reproduce varianta lui *Griselini* (fără să-l citeze), adăugând apoi, în alt loc (p. 390), că «pe o piatră aflătoare acum în Mehadia e scris: *Valerius Felix*, miles coh. IV Stationis T s i e r n e n s i s din a 157». Este evident vorba de aceeași inscripție, introdusă printr-o grosolană confuzie (veo copie sau notă greșită a cuiva din secolul al XVIII-lea ori al XIX-lea) dela Băile Herculane («C.I.L.», III, 1568), pe care au citit-o complet eronat toți editorii până la *Mommsen*, unii chiar și după aceea. Iată o variantă: «*Herculi augusto Valerius Maximus Felix Rufinus, Saturinini gener, pro praetore provinciae, ex praefecto legionis V, stationis Tsiernensis etc.*» (M. J. Ackner-H. Müller; cf. și B. Orbán, *Torda Város*, 1889, p.32).

care a confecționat copia pentru Caryophilus transcriind inscripția cu unele greșeli explicabile la un nespecialist din secolul al XVIII-lea. Inscriptia altarului trebuie să fi fost deteriorată în unele locuri (putând avea însă și erori originale de incisiune ori mai probabil ligaturi dificile și neclare); de aici greșelile grave din copie, cu interpolări și greutatea emendării lor. Pentru literele VALER M din rândul 1, Mommsen propunea « fortasse fult *Valenti* vel valetudine recuperata ». Dar mai probabil ni se pare ca al doilea epitet cuvântul SALVTI-FERO corupt (cf. « C.I.L. », III, 1572 *Herculi Salutiifero: Hercules Salutaris*, « C.I.L. », VI, 237, 338, 339, etc.), ori chiar SACRVM (cf. « C.I.L. » VI 341 *Herculi sancto sacrum* etc.). În loc de RVFI SATVRNINI, Mommsen scrie IVLI SATVRNINI¹; mai potrivită ar fi însă, corectarea lui RVFI în TIVLI, în care din TI copistul dela 1736 a transcris R, iar din I. a făcut F, TIVLI devenind RVFI; deci « Felix T. Iuli Saturnini c(ond.) p(ublici) p(ortori) ». În rândul 3, literele T P (aflătoare și în « C.I.L. », III, 4015 și 15184, 24, TR P în « C.I.L. », III, p. 958, cer. XXIV, putând fi acceptate deci ca reale), au fost interpretate de Mommsen ca *t(rium) p(ublicorum)*, însemnând că zona de acțiune a celui « conductor » cuprindea trei provincii; dar semnificația adevărată a celor două litere rămâne deocamdată necunoscută². Literele EXPR L V sau EXPR I V au fost înțelese de epigrafști ca *ex priv(atins)*, ceea ce este puțin probabil, deoarece după numele sclavului dedicant (Felix) și al stăpânului său (T. Iuli Saturnini c(onductoris) p(ublici) p(ortori) t.p.? trebuie să vie funcția sclavului în serviciul vamal, ca: ser. villicus, tabularius, arcarius etc. stationis Tsiernen (sis). Exemplul citat de obicei³ ca analogie pentru « ex. priv. » « C.I.L. », III, 4716, este cu totul dubios: c(ontra) s(criptor) ex pr... și arată că înainte de « ex pr... » se află cuvântul « contrascriptor », adică un apelativ pentru funcția care în inscripția lui Felix (« C.I.L. », III, 1568) ar lipsi dacă se citește « T. Iuli Saturnini c(ond.) p.p.t.p.ex priv(atis) ». Astfel este probabil că în EXPRLV (ori T.P. EXPRLV) se ascunde funcția sclavului Felix (villicus, ex arcarius, tabularius?) a cărei întregire nu o putem face deocamdată. Numele stațiunii TSIERNEN(sis) încă pare a fi corupt în această inscripție din DIERNEN (forma etimologică originală), deși există varianta *Tierna* în hartă numită Tabula Peutingeriana, și *Zerne* (la istoricul Procopius, secolul al VI-lea e.n.). În sfârșit, literele IIII ID ANNO XI (pe care C. Patsch, « Röm. Mitt. », VIII, p. 199, le-a înțeles ca « anul XI al activității acelei societăți de arendași, conductores ») sunt corupte din III ID IANVAR sau mai curând IIII KAL NOV. cum a observat Mommsen acum 80 de ani⁴.

Stațiunile vamale din Dacia. În legătură cu altarul votiv al lui Felix, sclavul lui Iulius Saturninus dela vama Dierna (« C.I.L. », III, 1568), sunt oportune și necesare câteva precizări asupra stațiunilor vamale din Dacia, care (în baza materialului documentar cunoscut până acum) nu au fost tocmai just localizate, persistând câteva păreri eronate. Prin recenta

¹ Păreră admisă de cei mai mulți. C. Patsch, « Röm. Mitt. », 1893, v. VIII, p. 197, propună RVFI și SATVRNINI, considerând că ar fi cei doi conductores menționați mai sus, ipoteze acceptată de V. Christescu, *Viața economică a Daciei romane*, 1929, p. 118; S. J. de Laet, op. cit., p. 238—239; N. Gostar, « Stud. și Cerc. de Istorie veche », II, anul II, 1951, p. 168.

² M. Abramici, *Poetovio* 28, 68 întregeste *t(ertiae)*, *p(artis)* ipoteză aflătoare anterior în « C.I.L. », III, 2565 și 2675; H. Nesselhauf, *Epigraphica*, 1939, v. I, p. 337, admitând că este vorba de ideea « împărțirii în trei », crede că în literele t.p. s'ar reflecta cele trei districte ale văii Illyricului (*Illyricum inferius, superius, Ripa Thraciae*); A. Dobó, « AÉrt. » 1940, p. 150—151; 1946—1948, p. 214; S. J. De Laet, op. cit., p. 239—240.

³ S. J. De Laet, op. cit., p. 394, 395—397.

⁴ O lectură și întregire sigură a acestei importante inscripții ar fi posibilă numai dacă s'ar găsi un manuscris mai corect sau ar ieși la iveală chiar monumentul epigrafic, ceea ce nu ar fi exclus, căci numeroase inscripții considerate pierdute au reapărut (de exemplu, altarul dela Băile Herculane, « C.I.L. », III, 1572, care se află la Muzeul din Sibiu, a fost scos din pământ la Sibiu în 1912, dela adâncime de 2 m).

cercetare a lui N. Gostar (care combate pe unii erudiți mai vechi și pe Dobó, aducând precizări interesante, dar și noi puncte de vedere, nu întotdeauna valabile), aceste observații nu devin inutile, mai ales că restabilesc paternitatea unor idei simple și păreri curente, cu precizări de ordin epigrafic și topografic. Primul care a studiat în de aproape vămlele din Illyricum, A. Domaszewski (« Arch. - epigr. Mitt. », XIII, 1890, p. 142—143) considera ca « stațiuni dovedite » în Dacia: Tsierna-Orșova (« C.I.L. », III, 1568), Mehadia (1565), Pons Augusti (Marga? 1351=7853), Sarmisegetusa (753), Micia-Vetel (1351=7853), Ampelum-Zlatna (7837), părere admisă mai demult fără control și de alți cercetători¹, reluată și desvoltată cu exagerări (influențat mai ales de vechea părere a lui G. Téglás) de către A. Dobó, « AÉrt. », 1940, p. 168—169; 1946—8, 215, la care partea cea mai puțin reușită (datorită în primul rând penuriei și uneori echivocului izvoarelor documentare) este — cum a relevat N. Gostar — tocmai cea privitoare la locul stațiunilor vamale (vámállomások) din Illyricum; cu nejustificată dărnicie, A. Dobó (și J.S. de Laet) plasează oficii vamale într'un număr cam mare de localități, unde însă existența lor este departe de a fi dovedită în mod peremptoriu. În ceea ce privește provincia Dacia, este firesc, și necesar a face² o distincție netă între informațiile directe atestând în chip evident existența unei stații portorii și cele neprobabile, respectiv nevalabile. P. Téglás arăta la 1916 (op. cit. 273—275) că Domaszewski stabilise greșit câteva vămi, căci potrivit inscripțiilor, la Mehadia, Sarmisegetusa, Romula și Zlatna nu este justificată existența vămii. Ignorând observațiile lui G. Téglás, A. Dobó admite (urmat de către J.S. de Laet, care cunoaște și mai puțin topografia arheologică a Daciei) existența dovedită epigrafică a 9 respectiv 11 stationes, din care însă cele mai multe nu sunt (cum s'a spus și se va vedea) atestate ca atare, iar inscripțiile invocate de el și de alții în acest sens nu se referă la stationes portorii.

Mehadia. În baza celor două altare votive (« C.I.L. », III, 1565, 1568) dela Băile Herculane a fost plasată o vamă la... Mehadia (așa zisa Ad Mediam). Altarele cu inscripție au fost găsite, împreună cu altele similare (« C.I.L. », III, 1560—1575), la celebra stațiune balneară băănățeană de pe valea Cernei, foarte frecventată în vechime³ pentru efectul tămăduitor al apelor minerale calde. Această localitate era (la fel ca azi) complet deosebită de așezarea romană cu castrul cohortei III Delmatarum, aflătoare la 3 km Nord de actuala Mehadia⁴ deci la o distanță, pe drum (prin vale), de vreo 13 km dela Băile Herculane. Din cauză că în secolul al XVIII-lea (când s'au descoperit primele monumente romane — cunoscute azi — la izvoarele termale), ca și mai târziu, Băile Herculane nu exista ca unitate administrativă purtând numele de « băile Mehadia » (Băile Herculane) ca localitate deosebită numai din seco-

¹ G. Téglás « Értékezesék a történeti tudom, köréből », Budapest, 1891, v. XV, 1, p. 79; R. Cagnat, « Portorium » în Dict. des antiquités, Daremberg-Saglio, v. IV, p. 588; Gr. Tocilescu, Monumente epigrafice și sculpt., 1902, v. I, p. 215; C. Patsch, « Röm. Mitt. », 1905, v. XX, p. 224 etc.

² Cum proceda în 1901 C. Brandis, R.E., v. IV, p. 1970, apoi G. Téglás revizuiindu-și părerile într-o lucrare — rămasă necunoscută lui A. Dobó — despre « litigiul graniței dintre Dacia și cele două Moesii » « Akadémiai Értesítő », 1916, v. 316, p. 271—282.

³ Descoperirile arheologice dela Băile Herculane; B. Milleker, op. cit., 1899, v. II, p. 33—35; S. Mihalik, Múzeumi és könyvtári Értesítő, 1910, v. IV, p. 154—159; inscripțiile: « C.I.L. », III, 1558, 1560—1575, 12598 (monument funerar); cărămizile stampilate; « C.I.L. », III, 1630, 8064, 8070, 8074, 30; monetele: I Berkeszi, TRE XXIII 1907, p. 20—21.-v. și studiul lui G. Téglás, TRE, XXVIII, 1912, p. 10—26; I. Buracu, Muzeul gen. N. Cena în Băile Herculane, Turnu Severin, 1924; Al. Bărcăcilă, « Revista Științelor Medicale », 1932, p. 1142—1167 (cu bune ilustrații).

⁴ Antichitățile romane dela Mehadia: B. Milleker, op. cit., p. 45—47. Inscripțiile: F. Römer, « Arch. Közlemények », 1866, v. VI, p. 163; « C.I.L. », III, 1576, 1577 (= 8010), 1578 (= 8013 = 12596), 1579, 1580, 8011, 8012, 12597, 12599, N. Cena, Anzeiger Akad. Viena, 1911, v. XIII; C. I. Buracu, op. cit.; Castrul și așezarea civilă dela Mehadia, săpate în câteva campanii (1942, 1943, 1946, 1948; cf. M. Macrea, « Studii », v. I, 2, 1949, p. 139—141; bogat material inedit, în care câteva inscripții și cărămizi stampilate).

lul al XIX-lea, cu nume propriu oficial dela anul 1817, inscripțiile aflate la 1736 (cu ocazia lucrărilor austriace de restaurare a băilor, conduse de generalul A. Hamilton) și mai târziu au fost publicate de epigrafiști cu mențiunea greșită ca aparținând așezării romane dela Mehadia¹. La izvoarele tămăduitoare dela Herculane a venit dela Dierna-Orșova în vilegiatură, spre a-și căuta de sănătate, punând apoi lui *Hercules* un altar în semn de recunoștință pentru însănătoșire sclavul lui *Iulius Saturninus, Felix* («C.I.L.», III, 1568), care—element flotant, de sezon, la fel ca alți numeroși vilegiaturiști și convalescenți mai înstăriți (dintre care unii au lăsat documente scrise în legătură cu timpul petrecut aici: inscripții) — nu avea nicio legătură, înafară de «cura» urmată, în localitatea balneară, nefiind stabilit aici, lucru relevat în 1916 de G. Tégls. Este deci complet greșit procedeul lui Domaszewski, A. Dobó, J.S. de Laet etc., care au plasat o statio portorii în Mehadia² pe baza acestei inscripții pusă la Băile Herculane de către sclavul vameș *Felix* dela Dierna-Orșova («C.I.L.», III, 1568), ca și în baza altarului pus de *Syntrophus vil (icus)* «sub cura Iul. Paterni proc(ura)toris» («C.I.L.», III, 1565), indiferent dacă *Paternus* era procurator al Daciei *Apulensis* (respectiv *Malvensis*), cum susținuse A. Stein, sau procurator al vâmlor *Illyricului*, cum se arăta dispus a admite același savant în ultima vreme³. Nici *Syntrophus* și nici *Iul. Paternus* nu aveau vreo legătură cu așezarea romană dela Nord de Mehadia (unde plasează epigrafiștii «stațiunea vamală»), iar cu localitatea balneară dela Herculane numai timpul petrecut la băi pentru căutarea sănătății.

Sarmizegetusa. S'a presupus o statio portorii în baza cărămizii cu ștampila privată a unui *Ant. Rufus* («C.I.L.», III, 8075,4; alt exemplar poate dela Turda, în muzeul din Cluj), pe care-l consideră identic cu «conductorul» *C. Antonius Rufus*, și în baza inscripției «C.I.L.», III, 753 (= 7429 = ILS 1465, *Oescus*), unde se spune că (între alte onoruri) șeful vâmlor din *Illyricum*, *T. Iulius Capito*, a fost distins (pentru unele înlesniri făcute orașului) «*decurionalibus ornamentis honoratus ab ordine coloniae Traianae Sarmisegethusensium ex Dacia superiore*» (ca la *Romula*, a se vedea mai jos).

Ampelum (*Zlatna*), statio de vamă în baza unei inscripții onorare («C.I.L.», III, 7837) închinată de doi «*vernae vilici*»; faptul că la *Sarmizegetusa* și *Ampelum* asemenea documente nu indică existența vămii a fost arătat de *Brandis* («R.E.», IV, 1970, și de G. Tégls în 1916), fiind inutil a mai insista asupra lui. *Hirschfeld* și G. Tégls au observat că cei doi sclavi dela *Ampelum* sunt mai curând «*vilici aurariorum*».

Alburnus maior (*Roșia Montană*), prezența vămii ar fi dovedită de mențiunea conductor-

¹ «*Bad Mehadia*» J. F. Neigebaur, *Mehadia oder Herkulesbäder*, M. J. Ackner, «*Mehadiae ad flumen Csernam*», Th. Mommsen etc. Numele «*Băile Mehadia*» a fost ușor simplificat de condeii cercetătorilor în «*Mehadia*» (*Ad Mediam*), iar materialul epigrafic dela Herculane a fost socotit integral la Mehadia, împreună cu inscripțiile ieșite la iveală în preajma castrului (de exemplu, Fr. Pesty, op. cit., p. 309–323, care expune tot ce ție despre materialul arheologic dela Băile Herculane și Mehadia împreună). Din această confuzie topografică, unii erudiți, chiar în ultima vreme, au tras cu ușurință concluzii total deplasate, ca *Fluss*, R.E., XV, 1931, 67–68, art. *Ad Mediam—Mehadia*, și I. Szilágyi, «*Dissert. Pannon.*», t. II, Nr. 21, 1946, p. 27–28 care (ignorând lucrarea lui G. Tégls cit., p. 290 n. 2) admite că la Mehadia (*Ad Mediam*) au staționat ori au lăsat urme de activitatea lor toate unitățile militare (sau detașamente din ele), dela care s'au aflat cărămizi ori ai căror comandanți sau aparținători sunt menționați individual în inscripțiile votive dela stațiunea balneară Herculane: Legiunea IV *Flavia felix*, legiunea V *Macedonica*, legiunea VII *Claudia*, legiunea XIII *Gemina*, cohors I *Ubiorum*, «*Vexillatio Daciarum*» (?); cărămizile cu ștampilă ar putea indica numai utilizarea acestor produse ale unităților militare ca material de construcție în lucrările dela băi ori participarea unor efective ale lor la asemenea lucrări, dar nu staționarea lor aici ca garnizoane permanente.

² J.S. de Laet, op. cit., p. 215, adaugă o «explicație» justificativă, pe cât de curioasă, pe atât de naivă și inutilă: «e probabil că la Mehadia se percepea o taxă (*accis*) pentru trecerea pârâului *Bela Reka*» (!).

³ A. Stein, *Die Reichsbeamten von Dazien* «*Dissert. Pannon.*», 1944, v.I, 12, p. 81.

rilor Iulius Saturninus și Sabinus Veranus în actele scrise pe table cerate (« C.I.L. », III, p. 958, XXIII și XXV).

În *Porolissum* (Molgrad) adaugă o vamă romană S.J. de Laet (p. 217) și N. Gostar în baza inscripției votive a sclavului Felix Aug. n(ostri) vil(lcus) ¹, a cărui « prezență aici se justifică numai punându-l în legătură cu existența unei stațiuni vamale la Porolissum » (« Stud. și Cerc. de Istorie Veche », Nr. 2, anul II, 1951, p. 170). Dar în această inscripție lipsește un indiciu, și anume că este vorba de un sclav vameș, putând fi un villicus al unui domeniu imperial (cum observă de Laet), iar « vilici » se găsesc și în alte locuri în Dacia, fără să fie din *Portorium* ².

Pentru teritoriul *Olteniei* (Dacia Malvensis?), D. Tudor (Oltenia romană, p. 154) admite (ca mai înainte Domaszewski, Hirschfeld etc.) existența unei vămi la *Sucidava* (Celei, Romanați) în baza dedicației « C.I.L. », III, 8042 « sub cura Cl(audii) Xenophontis proc. Aug. Zoticus et Sa[lvi] anus servi vi(l)ici », posue[ru]n[t] »; G. Téglás acceptă, dar A. Dobó consideră nesigură această vamă, deoarece informația nu este lipsită de echivoc, Cl. Xenophon putând figura aici ca procurator al Daciei Apulensis (?), nu al serviciului vamal ³. Inscripția ar putea servi ca un indiciu pentru o statio portorii numai dacă s'ar adeveri aserțiunea lui N. Gostar (« Stud. și Cerc. de Istorie Veche », Nr. 2, anul II, 1951, p. 175) că servi vilici de « sub cura » unui procurator ar fi fost întotdeauna (împreună cu patronii lor) în serviciul vamal. La *Romula* (Reșca, Romanați) prezența unui sclav *Hylas vicesimarius* (« C.I.L. », III, 13798; cf. p. 284, n.2) nu poate constitui o dovadă pentru existența unei *statio portorii* ⁴; despre lipsa de valoare în același sens a inscripției « C.I.L. », III, 7429 v. Sarmizegetusa. La *Drobeta* (Turnu-Severin) a fost pusă o vamă în baza inscripției ⁵ « sub cura Aurel. Heracliti proc. Augg. Eutyches et Apulensis [ser(vi)] vil. tabularium a [solo]fecerun[t] »; inscripția este echivocă, Aur. Heraclitus fiind mai curând procurator al Daciei Apulensis (ori Malvensis?), cum admite A. Stein (op. cit., p. 79–80), decât identic cu Heraclitus din « C.I.L. », III, 781 (cum preconizează D. Tudor, cf. și *Sucidava*). La *Cloroiu*, D. Tudor (op. cit., p. 155) pune o stațiune vamală în baza inscripției dedicate lui *Mercurius* (op. cit., p. 350, Nr. 186), care însă este cu totul dubioasă.

În concluzie, din cele vreo 12 *stationes portorii* postulate până acum pentru Dacia (9 admise de A. Dobó; alții presupuneau mai puține), numai în trei dintre ele este atestată direct și poate fi admisă fără echivoc prezența unui oficiu vamal: 1. *Dierna* (Tsierna, Orșova, « C.I.L. », III, 1568 și inscripția sclavului Bellinus comentată mai sus), 2. *Micia* (Vețel, Vest de Deva) și 3. *Pons Augusti* (Marga, Severin?), ultimele două atestate ca atare în « C.I.L. », III, 7853 ⁶. Rămâne deci valabilă și azi (chiar în baza materialului documentar și a cercetărilor existente acum) părerea emisă cu privire la teritoriul roman din Transilvania

¹ C. Dalcoviciu, « Dacia », 1937–1940, v. VII–VIII, p. 323 = *Année épigr.* 1944, Nr. 47.

² La Zlatna « C.I.L. », III, 7837 și probabil 1610 (revizuită de noi: lectura justă: « Scaurlanus Caes. n(ostri) ser. vil. », dacă este din Zlatna (nu din Turda); la Potaissa-Turda fragment dubios publicat de B. Urban, op. cit. 76, Nr. 110 (G. Téglás, Erd. Muzeum, 1888, p. 65 Nr. 21); Sarmizegetusa « Epipodius Aug. n. Verna villicus » C. Dalcoviciu, « Anuarul com. mon. ist. », Cluj, 1929, p. 313, și probabil « C.I.L. » III, 7949; la Băile Herculane, « C.I.L. », III, 1565 v. mai sus și *Sucidava*, *Drobeta*.

³ Cf. A. Stein, op. cit., p. 78; D. Tudor, « St. și Cerc. de Istorie Veche », I, 1, 1950, p. 208.

⁴ D. Tudor, *Oltenia romană*, p. 154; « St. și Cerc. de Istorie Veche », I, anul I, 1950, p. 208; A. Dobó, « AÉrt. », 1940, p. 169.

⁵ Publicată de Al. Bărcăcilă, *L'archéologie en Roumanie*. București, 1938, p. 27. D. Tudor, op. cit., p. 324, Nr. 5 = *Année épigr.* 1944, p. 100.

⁶ « C.I.L. », III, 1351 = 7853 = ILS 1860: I(ovi) o(ptimo) m(aximo), terrae Dac(iae) et genio p(omani) et commercl, Felix Caes. n(ostri) ser. vil. statio (nis) Pont(is) Aug. prom(o) t(u)s ex st(at)ione Mic(ia) ex vik(ar)lo N...

și Banat, de către C. Torma în 1880 (« AÉrt. », XIV, p. 114) că în Dacia sunt dovedite în chip direct și sigur numai *trei* stațiuni portorii, indiferent dacă vămile instituite de Romani se aflau (ceea ce deocamdată nu se poate ști cu siguranță) la granițele Imperiului, respectiv limitele dintre provincii (opinia veche a lui Domaszewski, susținută și de N. Gostar) ori erau — cum este mai probabil, după C. Patsch și J. S. Laet¹ — deopotrivă la granițe și în interiorul provinciilor la poduri, treceri, linii naturale de închidere, unde se percepeau taxe pentru mărfurile transportate, ori se făcea controlul lor. Din constatarea veche și recentă a numai *trei* ofiții vamale sigure în teritoriul Daciei ocupate de Romani, nu rezultă însă deloc ca exclusă ori neprobabilă existența stațiunilor de vamă în localități importante ca Ampelum, Alburnus, Porolissum etc., sau mai cu seamă, Drobeta și Sucidava; dar ele nu sunt până acum dovedite ca atare în mod nelindolos².

În legătură cu relațiile comerciale dintre provinciile dunărene și teritoriul barbar (locuit mai ales de Iazygi) din regiunea Tisei inferioare, se pare că exista o stațiune vamală la *Seghedin* (Szeged, pe teritoriul R.P. Ungară), unde s'a găsit³, împreună cu alte urme dintr-o probabilă așezare (fortificație?) romană (cărămizi de padiment, cărămizi stampilate, fragmente sculpturale, ceramică etc., materiale de zidărie și alte obiecte), un fragment de inscripție votivă . . HICVL / RVM / MERCATOR / VIL(icus) . . . întregită⁴ [... cond. p. p. et praef. vehicul[o]rum Mercato[r] vil(icus) [v.s.l.m.]. Dobó pune[ă] la îndoială existența unei stațiuni vamale la Seghedin⁵, pe care însă mai în urmă J.S. Laet și N. Gostar o postulează, pare-se, pe bună dreptate. Rămâne să se lămurească semnificația materialelor de factură sigur romană la Seghedin, importanța și apartenența localității de aici la Dacia, ca și epoca din care datează materialele descoperite, care cu greu ar putea fi aduse din altă parte (din Transilvania).

Există puține și vagi indicii asupra naturii, proporției și condițiilor de plată a taxelor vamale (care în Dacia erau probabil de 5 %, 2½ % ori 2 %), ca și a dezvoltării comerțului din regiunile dunărene⁶. Informațiile epigrafice se rezumă la simpla menționare a numelor, funcției și locului unde și-au exercitat profesiunea câțiva din slujbașii serviciului vamal. Inscripțiile lapidare ori de altă natură care vor ieși la iveală în viitor, vor aduce, desigur, noi informații lămuritoare mai ample cu privire la organizarea, funcționarea și amplasamentele stațiunilor vamale din Dacia și Illyricum.

ION I. RUSSU

¹ S. J. Laet, op. cit., p. 211—212, 231; amplasamentele stațiunilor vamale nu sunt determinate de granițele administrative ale provinciilor, ci de condițiile geografice, « limitele unei circumscripții vamale sunt formate de liniile de vamă stabilite de-a-lungul frontierelor naturale și nu de-a-lungul granițelor de provincii »; numeroase *stationes portorii* interioare erau probabil locuri de control și de achitarea taxelor pentru trecere și a accizelor.

² Relativ la presupusa desime și la activitatea oficiilor vamale din Dacia Romană, ca și la caracterul vexator al activității lor (după P. Király, Hunyadmegyei tört. rég. évk. t. VI. 1890, p. 84—103 = *Dacia provincia augusti*, 1893, v. I, p. 390—394; G. Téglás, Tanulmányok, 1891, a se vedea observațiile spirituale făcute de R. Fröhlich, « AÉrt. », XI, 1891, p. 419—420.

³ K. Sebestyén, « Dolgozatok », Szeged, 1926, v. II, p. 149—153; A. Dobó, « AÉrt. », 1940, 177, Nr. 62; A. Alföldi, Gli studi romani nel mondo, 1935 v. II, p. 281. « Századok », LXX, 1936, 154, Budapest története, 1942, v. I, p. 191; C. Patsch, Der Kampf, Beiträge V, 2, 1937, p. 131.

⁴ N. Gostar, « Stud. și Cerc. de Istorie Veche », Nr. 2, anul II, p. 169.

⁵ G. Finály, Pannonia, 1936, v. II, p. 281 afirmă că fragmentul de inscripție ar fi fost adus în epoca medievală-modernă din Transilvania, dela Alba-Iulia, (?), ceea ce însă este prea puțin probabil.

⁶ S. J. de Laet, op. cit., p. 242—245.

РАБ НА ТАМОЖЕННОЙ СЛУЖБЕ В ДАКИИ

(КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ)

Выявляется значение, которое имеет для исторических исследований «история масс трудящихся и производящих материальные ценности, необходимые для существования общества», то есть изучение жизни рабов и поработщенного автохтонного населения Дакии, о которых было найдено на много меньше письменных источников (литературных текстов, надписей), чем об имущих слоях и о римском военно-административном аппарате эксплуатации провинций. Для Дакии, оккупированной римлянами, необходим предварительный, тщательный и полный пересмотр надписей, который сможет дать ценные сведения для ознакомления с жизнью рабов и автохтонных жителей провинций.

Среди такого рода эпиграфических памятников имеется памятник, касающийся раба, находившегося на таможенной службе в Диерне (Оршова, обл. Тимишоара) на берегу Дуная, обнаруженный в этой местности в 1896 г., опубликованный в 1908 г. и 1943 г., неправильно прочтенный и истолкованный, не вызвав никакого интереса у эпиграфистов; это клятвенная надпись: [IO] M (BELLINUS) TISCPP SERQSCR VSLM. Чтение надписи: I(ovi) o(ptimo) m(aximo) (Bellinus T.I (uli) S(atur-nini) c(onductoris) p(ublici) p(ortori) ser(vus) c(ontra) scriptor v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito). Божеством могло бы быть [I(nvicto) M(it)hrac] но остальная часть текста и дополнения ясны: автор посвятельной надписи с итальянским или кельтским именем Bellinus состоял *contrascriptor* таможенного отделения (*statio portorii*) в Диерне и был рабом известного между 146—161 гг. лица, T. Iulius Saturniens, заведующего таможнями в Иллирикуме (*conductor publici portorii Illyrici*). Имеем здесь первое упоминание о *servus contrascriptor* и третью надпись о рабах на дакийских таможнях (CIL III 1568 и 1351=7853). Далее разбирается значение ныне затертой надписи CIL III, 1568, (найденной в 1736 г. в Баиле Геркулане), относящейся к *statio portorii Dierna* (Tsiernensis); текст надписи, повидимому, сохранился в одной единственной рукописи, точность которой весьма сомнительна; вследствие ошибок неизвестного переписчика были сделаны неправильные выводы относительно таможень Дакии (*portorium illyrici*); предлагается новое чтение: в 1-й строке вместо *Herculi Aug. Valer. M.* «*Herculi Aug. Salutifero*» (или *sacrum?*); во 2-й строке более вероятно *Felix Rufi Saturnini* (IVLI Saturnini, Mommsen.) вероятно, «*Felix T. Iuli Saturnini*» в 3-й строке T. P. Experiv погрешность в прочтении слова, обозначающего должность (*vilicus, tabularius* или *arcarius?*) раба Феликса в Диерне.

Таможенные отделения, непосредственно и верно засвидетельствованные в Дакии: *Dierna* (Оршова), *Micia* (Вецель) и *Pons Argusti* (Марга?); прочие предполагаемые таможенные отделения, либо сомнительны, с наименованиями, замененными равноценными *Drobeta, Sucidava, Porolissum*, либо совершенно неправдоподобны или отпадают (*Mehadia, Sarmisegetusa* и т. д.) на основании имеющихся до сих пор эпиграфических сведений. Вероятным является сегединское таможенное отделение в Сегедине (Сегет) к западу от Тиссы (Венгрия), удостоверенного фрагментарной клятвенной надписью, найденной в этой области.

UN ESCLAVE AU SERVICE DES DOUANES DE LA DACIE

(RÉSUMÉ)

On relève tout d'abord l'importance pour les recherches de l'étude de « l'histoire des masses travailleuses et productrices de biens matériels, nécessaires à l'existence de la société ».

c'est-à-dire l'étude des esclaves et de la population autochtone asservie en Dacie, au sujet desquels les informations écrites (textes littéraires, inscriptions) sont beaucoup plus réduites que celles concernant les catégories sociales riches et l'appareil militaire-administratif romain d'exploitation des provinces. Pour la Dacie occupée par les Romains il est nécessaire de faire au préalable un examen détaillé et intégral des inscriptions qui offriront sans doute des informations précieuses pour la connaissance de la vie des esclaves et des provinciaux autochtones.

Parmi les matériaux de cette catégorie, l'auteur présente le monument épigraphique d'un esclave du service douanier de Dierna (Orșova, rég. de Timișoara, sur le bord du Danube), découvert en 1896, publié en 1908 et 1943, mais qui n'a pas été lu et interprété correctement jusqu'ici; c'est une inscription votive; [I O] M(BELLINUS)TISCPN SER QSCRVS L M. La lecture qu'il propose est la suivante: [I(ovi) o(ptimo)] m(aximo) Bellinus T. I(uli) S(aturnini) c(onductoris) p(ublici) p(ortorii) ser(vus) c(ontra) scriptor v(otum) s(oluit) l(ibens) m(erito). Le nom de la divinité pourrait être également [I(nvicto) M(ilithrae)]; mais le reste du texte et la signification sont clairs; le dédicateur au nom italique ou celtique *Bellinus* est un *contrascriptor* (contrôleur de la gestion) à la *statio portorii* de Dierna; étant l'esclave d'un personnage bien connu, T. Iulius Saturninus, *conductor publici portorii Illirici*, dans les années 146—161. On a ici la première mention d'un *servus contrascriptor* et la troisième inscription concernant, sans aucun doute les esclaves et les *stationes portorii* en Dacie («C.I.L.», III 1568,1351 = 7853).

On discute ensuite de l'importante inscription aujourd'hui perdue «C.I.L.», III, 1568 (trouvée en 1736 à Băile Herculane) relative à la *statio* de Dierna (Tsiernensis); le texte en a été conservé, semble-t-il, dans un seul manuscrit dont la fidélité laisse beaucoup à désirer; des erreurs de ce copiste anonyme on a tiré quelques conclusions fausses sur le *portorium* illyrien. L'auteur propose de nouvelles lectures: dans la ligne 1 au lieu de HERCVLI AVG VALER peut être «Herculi Aug. Salutifero» (ou bien *sacrum*?); l.2 FELIX RVFI SATVRNINI (TVIL SATURNINI, Mommsen), plutôt «Felix T. Iuli Saturnini»; l. 3 T P EXPRIV est sans doute une lecture fautive du mot qui exprimait la fonction (comme: *villcus*, *tabularius*, *arcarius*?) de l'esclave Felix dans la *statio portorii* de Dierna.

Les *stationes portorii* attestées directement et sans équivoque comme telles, en Dacie, sont *Dierna* (Orșova), *Micia* (Veșel) et *Pons Augusti* (Marga?); les autres offices qu'on a supposés ne sont pas sûrs: à propos des uns (Drobeta, Sucidava, Porolissum) il subsiste quelque équivoque; les autres sont improbables ou tout à fait exclus (comme *Mehadia*, *Sarmizegetusa*), d'après les informations épigraphiques connues jusqu'ici. Mais il est probable qu'un *statio portorii* a existé à l'ouest de la Tisa, à Seghedin (Szeged, Hongrie) attestée par un fragment d'inscription votive trouvé ici.